नं० ३०-घ

[illegible]

[illegible]

महाभाष्यप्रदीपोद्योताख्यः
कय्यट भाष्यटीका प्रथमाध्यायस्य
प्राथमाह्निकम् पत्राणि १३

३०
४२
१८

नं० ३० - घ

महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्य

कय्यटभाष्यटीका प्रथमाध्याय

प्रथमाह्निकम् एवं

पत्राणि १३ (अपूर्ण)

नं० ३० - घ

१३ पत्राणि

नं० ३०६

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः

१८ [illegible] १८ [illegible]

१२ पत्राणि (अपूर्ण)

[illegible]

[illegible]

नागेशभट्टः

द्विव.र० श्रीगणेशाय नमः ॥ नत्वा सांबशिवं देवीं वाग्धिष्ठात्रीं गुरून् ॥ पाणिन्यादिमुनीन् त्वं ध्यानस्थितं हरीं च सनातनं

१ वीं १ नागेश महेश नागेशभाषितार्थविचक्षणाः ॥ हरिदीक्षितवाक्पादाब्जसेवनावाप्तसन्मतिः ॥ २ याचकानां क- नाम

ल्पतरोः हरिकृष्णेन नाम्ना नात् ॥ श्रृंगवेरपुराधीशरामतो लब्धजीविकः ॥ ३ नातिविस्तीर्णां नातिविस्तीर्णां मध्यामपि

बोधकृत् ॥ भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वेऽहं नुत्यायमति ॥ ४ ॥ भाष्यव्याख्याधिकीर्षुः शिष्टाचारप्राप्तं मंगलं शिष्यशि-

क्षायै निबध्नाति सर्वेति ॥ श्लोकत्रयं नात्र पञ्चमस्कन्धोक्तो नरार्थे नान्वयः सर्वोकारत्वेन सर्वोपादानकारणत्वात् । प्रप-

ञ्चकार्यातिरिक्तं ईश्वरस्वरूपाभावात् अनिराकरणं कर्तृत्वात् सर्वाध्यक्षत्वं सर्वैश्वर्यत्वेनेति स्फुटेः अतीन्द्रियत्वे विगतेन्द्रियत्वे

न पश्यन्ति चक्षुरित्यादि श्रुतेः ॥ सर्वप्रत्यक्षीकरणं तु स्वरूपचैतन्येनेव इन्द्रियाविषयत्वे नवातीन्द्रियत्वे सदसद्रूपता

प्रपंचधर्मत्वेन ब्रह्मणि यामिति सूत्रे वक्ष्यते नामतो नेति नहि तामित्यर्थः ॥ एवं च सदेवेतिभावः ॥ नन्वीश्वरस्य स्वामित्वं कुतो न राम

घ स्वतन्त्रत्वात् आह मत्तः इत्यादि मा पश्याह नेतेरित्यस्य ह्रस्वमाह हानेरिति ॥ तत्र मत्स्यादिवाक्यजन्यता त्वं डादिनीयस १

क्तिरानंदब्रह्माकारहरिलीनं नरैव लोचनेनेन संप्रेक्ष्यामि इत्यर्थः ॥ नारायणमित्यादि सर्वं नरसमूहान्तर्यामि इत्याद्य स-

र्थः सर्वविद्या वेदरूपांद्विधापिने वचनं संस्कृभवि रूपेण पेसमुचितत्वाद्गायि देवतानमति गुरुपादानि देवने

न

ध्यायित्वं संप्रदायास्सुदृढो तयनुगुरून्नमतीति परेति व्याकरणतर्कमीमांसासान्यासिश्च यस्य सः धीमतः ऊहापोहकुशलस्य
महाभाष्येति व्याख्यानत्वेष्व स्वेच्छादिकपदेनान्वाख्यानत्वादितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वं गमवारयास्योर्भूर्वं
कल्पते नेनेति क्लृ वसेतु य पागमं संप्रदायमनातिलंघ्ये सर्वः ओतदुत्ये परिहरति भाष्येति सपूर्वापरकादि समालो
लोचकं चेति बोध्यं पि सुन्तेहुत्व त्वे नन्वेवं कथं प्रवृत्तिरत आह तपापीति तत्र तसा हारोपारवा त्रत्रिवद्ध इति भावः श
नैरित्यनेनात्यं तगंपाप्रं कोचः पगुवदित्यनेन व्याख्येयाधपरिव्यागो व्याख्यानस्याविरहत्वं च बोध्यते यद्य
पिपाशिशिनिनाप्रलयोन तिक्षारणत्वादिभृतेः संध्योपासनादाविव प्रत्यवायपरिहारार्थिनं येवोजस्याधिक
रिष्वहेति संभवात् प्रयोजनं चोक्तं वार्त्तिककृतापि शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्म इत्यनेन मध्यमाधिकारिणः परमप्रयोज
नं दर्शितं मंगलादिविवरणकारत्वात् संदाधिकारिणां प्रवृत्तेः प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिप्रचरणं व्याख्यावहितेषु स्व
र्गापवर्गादि व्यनाप्सा सासाक्षात्प्रयोजने शब्दस्यतिलक्षणं वदतीत्याह भाष्यकार इति तत्र शब्दज्ञानरूपे प्रयोज
नेउक्ते विषयो भुक्तः एव शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्सैव प्रातिविषयत्वादिति बोध्यं तज्ज्ञानं सूत्रयिकाली प्रतिपाद्य प्रति
पादकभावः संबंध इति गम्यर्थादेव लब्धं ननु कार्यमिषु नरित्यादिनाप्रयोजनानि वक्ष्यति तेन पौनरुक्त्यमित्यत आह सा

म

2

बि: रा:
२

श्चादिति तदेवाह प्रयोजनप्रयोजनानीति व्याख्यातुमिति अस्य शब्दानुशासनमित्यादिरिति शेषः । नावनप्रथमं व्याच।
ष्टे इति पदार्थज्ञानायान्वेतयोग्यार्थकत्वमिदानीमपि चेति शेषः भाष्यस्यादेव चस्ववाक्यार्थव्याख्यानुमिति समासः नन्विति वि
ना पृथक् शब्दोऽधिकारार्थ इत्येवोच्यतामत आह एवं हीति पदान्तरैः शब्दपदाधिकारार्थपदस्य प्रयुज्यत इति पदैः व्याख्यातुमिति
अधिकारार्थत्वे चेति शेषः अथेति शब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्तेऽनेन तयोऽद्यार्थकत्वमथ स्मात्तामिति भाष्ये इत्युद्धृतोपमिति भाष्ये योग्य
तामिन्वा कोऽसर इत्यर्थः विसष्ठेति नवेनीत्यादावर्थपदतापादर्शनेनतपाध्यमंस्निवर्तयितुमित्यर्थः ननु निपातानां द्योतक
त्वादस्मिन्नेव वाच्यार्थशब्दोऽनुपपन्नो नत आह अधिकार इति प्रस्ताव इति प्रारंभ इत्यर्थः साचार्थो व्याख्यायमानस्य अर्थशब्दः प्र
योजनवाचीति भावः निपातानां च द्योतकत्वमिति निपातद्योतकत्वे चेत्यर्थः उपसर्गा इति निपातानां द्योतकत्व वाचकत्वोभ
यस्वीकारस्यावश्यकत्वमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात उपसर्गाणां नु द्योतकत्वमेवेति स्पष्टं गतिर्गताविति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव
नि रूपयिष्यामः अत एव साक्षात्क्रियते गृहादिस्थादि संगच्छते प्रारंभक्रियाविषयत्वद्योतकस्यापि अथशब्दस्याभा
र्थे नीयमानत्वधात्वादिवृत्तं गतत्वमानादीनुमत्यार्थमथशब्दः प्रयुज्यत इति पठिते परेत्वत्र वाचकत्वमेवेष्टमिति अधिकृतमि राम
ति चन्तदर्थवदिति भाष्ये प्रयुज्यत इत्यनेन वर्तमाननिर्देशेन सर्वलोकसिद्धमस्याधिकारार्थत्वं ननु वृद्ध्यादिवत्स्वादिभा २

यातिसंप्रदायक्रमं द्विधा नयनुगुरून् नमतिपरेतिव्याकरणात् तर्कमीमांसानामिशस्त्रयर्थः धीमत: ऊहापोहकुशलस्य
महाभाष्येति व्याख्यानं त्वेष्यस्पेष्टव्यादिकपनेनान्वाख्यानं त्वादितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वं गमवारपारयोर्भवं
प्लवपतेनेनेति प्लवहेतुपपामसंप्रदायमनादितं लंध्ये त्यर्थः औडुपपरिहरति भाष्येति समपूर्वस्य लकादि समालो
लपके चेति वोद्धंपि मुनत्वं दुर्वत्वं नन्वेवं कथं प्रवृत्तिरत आह न पापीति तत्र त्वस्याशाशक्वा न विरुद्ध इति भावः श
नैरित्यनेनात्यंतगंपाशं कौचः पंगुवदित्यनेन वा देयं यां श्रमपरित्यागो व्याख्यानस्याविस्तरत्वं च बोध्यते प्रथ
पिपासितानित्नाब्राह्मणेन निष्कारणादित्यादिश्रुतेः संक्षेपाप्रसन्नादाविवक्षत्वानापरिहारयितव्ये वोजनाधिक
रिप्रहतिसंभवात् प्रयोजनेनोक्तं वार्तिककृतापि शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्म इत्यनेन मध्यमाधिकारिणः परमप्रयोज
नं दर्शितं मंगलं स्वस्य विवरणकारत्वात् मंदाधिकारिणां प्रवृत्तेः प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्ति प्रवणात्वाच्च व्यवहिते सुख
गोपूर्वादि स्वनाप्रमाणात्साक्षात्प्रयोजने शब्दानुशासनमिति लक्षणं वदतीत्याह भाष्यकार इति तत्र शब्दानुशासनरूपे प्रयोज
नेउक्ते विषयो ऽनुक्तः शब्दशास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव प्रकृतत्वे विषयत्वादिति बोध्यं तत्र निगमे अधिकारी प्रतिपाद्य प्रति
पादकभावः संबंध इति न्यायादेव लभ्यं ननु कांचित्पुनरित्यादिना प्रयोजनानि वक्ष्यतीति तेन पौनरुक्त्यमत आह सा

म

शब्दस्याप्यपूर्वोपदेशविशेषेऽप्रवृत्तेरिव द्वाचके साधौ तद्विशेषे प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह द्विवेति ब्रीहिशब्दस्यानुप्रकरणात्तद्विशेषे प्रवृत्तिरि-
तिभावः व्याहितादीनामित्यादिना ऽपभ्रंशसंग्रहः उत्तरपदार्थसंस्पृष्टपूर्वपदार्थस्य कथं सर्वनाम्नापरामर्शोऽत आह उत्तरपदार्थांतर्गं-
तस्येति तत्र पृथगुपस्थित्यविषयस्येत्यर्थः बुध्यमानस्य पदार्थकाव्ययनुध्या वेदान्तत्वादिति तत्त्वागमसिद्धं अग्रे तत्र ब्रीहिशब्दादी-
नामविषयतासूचितान्यवेदान्तत्वे वैदिका एव विषयाः स्युः तत्र तत्र भाषायां छंदसीत्याद्युक्तौ भयोरपि विषयत्वात् तत्तु विदानेदस्वरूपत्र-
स्यातिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वात् वेदस्यापि लोकान्तर्गतत्वात् भेदेनाभिधानं तत्रानुपपन्नमत आह वैदिकानामिति वैदिकानां
लौकिकानां चापीति पाठः तेषामिति लौकिकानां याज्ञे कर्मण्यप्रतिहारस्तेषां तु सर्वत्रेतिभावः भाषायाद्यानामिति भाषाप्रयो-
प्रयोजकत्वेऽपि व्यवहारस्यात्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थः एवं च वेदमात्रांतर्गतानां करोतिर्विदैकामोगम्याशंसीम्याद्यतिरिक्तपरतालौकिकशब्दस्यापि सत्व्य-
वहारदर्शनात् अत एव गौरश्वपुरुषादीनां लौकिकोदाहरणत्वं संगतिः लोके स्वतंत्राद्वत्राप्तु वेदेतदादाविवस्वरविशिष्टानां वेदमात्र-
विषयताभिप्रेत्य शन्नोदेव्यादीनां वैदिकोदाहरणत्वं संगतमितिभावः लोके यद्यनुदाहरणत्वात्वेरवैदिकानामेव तत्र तत्राशयमाह तत्रे-
तिपदांतरस्य भूमिव्याहारेत्यस्य स्वरविशेषाश्च वैदिकानामुदाहरणत्वा लौकिकस्यापि बोध्यं लोकवेदसाधारणानां यथा यानी पशब्दानुसाशनस्ये
व्यावधिकृतत्वेनतु शाकटायनादिव्याकरणान्तरसाधारणं पदे सार्धे लौकिकानां वैदिकानामनुक्रमे पूर्वं लौकिकोदाहृतं तत्पश्चा-

चिकमिति ध्वनितं ननु विवरणेऽप्यधिकरणमित्यधिकं वाचकपदाभावाद्योनकतानुपपत्तिरत्यत आह अनेकेति उच्यते स्म पदे
ऽस्य तेऽनेनेति प्रतीयतेऽनेनेति द्वावप्येतद्योनकत्वमिति भावः ननु भावसाधनानुशासनपरस्यशास्त्र पदेन सामानाधिकरण्यमनुप
पन्नमत आह व्याकरणस्येति अन्वर्थत्वात्प्रयोजनाभिधानोपपत्तिः अनुशिष्यंते असाधुशब्देभ्यो विविच्य ज्ञाप्यं
ते नेनेति करणाल्युडंतं तथा शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमिति भावः इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये नामपदेऽपादानं नामना
मनोरम्येदानामशास्त्रमिति सामानाधिकरण्ये अनेनैवाभिप्रायेण नामविषयत्वे सूचितं तं ध्वनीतं च केयामिति प्रश्न इक्तौ
किक कर्मात्र विषयं शाकटायनादिशास्त्रमधिकृतमुत वैदिकमात्रविषयप्रातिशाख्यमिति तौ ति पदे ननु कर्मणि षष्ठ्येति निषे
धात्कथं कर्मषष्ठ्यंतेन समासो नत आह अत्र चार्थषष्ठीति उभयोःप्राप्तावित्यस्य प्राप्तिविषयत्वमात्रेणेति सूत्रे भाष्ये सम
स्ते कर्तृकर्मणोरितिविधानसामर्थ्यात्समासप्रतिषेधः कुतो नेत्यत आह इदमेवेति वस्तुतः पर्यंकतया कर्मषष्ठ्यामनुज्ञार्थविहितेति षष्ठ्ये
व समासनिषेध इति भावः भाष्ये शास्त्रमित्यस्य कर्तृत्वेनेति शेषः विवरणकारव्याख्यानवचनेनेति शेषः उचितं इत्यन्ये
शास्त्रत्वं चास्य साधुत्वरूपैकप्रयोजनसंबद्धत्वाद्बोधे सामान्यशब्दत्वादिति लौकिकव्यवहारेष्वनाक्षम्ये शेच शब्दशब्दप्रयो
गादिति भावः ९ तेनस्वातंत्र्यं प्रयुक्तवन्तः परत्वात् शब्दप्रयोगादिरंचितं वामिमयाचते ननु ब्रीहिनरोपहृतीन्यादौ सामान्य

वि॰ सा॰ ४

नेति रूपितत्वेन तं संज्ञायां यत्र दितिसमुदायो यद्वा तार्थे वर्तते तस्यैव पुंनस्तद्दुत्वेन सदसत्वेन परामर्शः यद्वा प्रसिद्धौ नञ्चुपादित्या
स नपुंसकत्वेन तच्छब्देऽपि नपुंसकलिङ्गमेवोचितं स तस्मात् उद्दिश्यमाने मा सिद्धकीर्तनमुद्देशः प्रतिपाद्यमाना विधेयं तया वाकीर्ति
ने प्रातिनिर्देशः यथा शोभनं हि यत्सा प्रकृतिर्जलत्वस्य सादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः तल्लिङ्गमिति तयोर्लिङ्गमित्यर्थः भाव्यो न्तु हेतु मुख्यया
दपि तामित्येतद्विषयेति सामान्यव्यतिरिक्ते सति स्यो द्विविधगता ह्य त्वं हि शब्दलक्षणामिति भावः यदिवंद्रव्योति यदिदं द्रव्यशब्दाश
ब्दाभिधेयं स्यादित्यर्थः तथा हि सति द्रव्यार्हं हि नानं तं तान् रूपितत्वात् तस्यैव यर्थ्यापत्ति दि त्यपि बोध्यं तत्र द्रव्यस्य क्रियायाश्च यत्र त्वम्
र्वमुक्तिः क्रियागुणौ च ज्ञातात्मस्यानिविक्तियोस्तत्तः पूर्वमुक्तिः वैशेषिकसिद्धगुणानामपि संयोगविभागादीनां क्रियात्वं चिन्तयित्वं
गुणात्वप्रक्रियोक्तिः दिति घ्येयं यत्र हि शुक्लरूपमादिगुणो नाम सद्गुणत्वं संगतं तत्र स्य द्रव्यत्वे द्रव्यं नाम तदितगुणत्वसंगतादिगुणवि चे
त्र उत तद्द्व्याश्रितो गुणो नाम सत्वर्था तस्मोन्नागच्छता देवक्रियादीनां शब्दत्वेऽपि सेकि मुनतरं गच्छेने मिन्नान्तरस्माह गुणेनैवेति
गोशब्दार्थे वेद्यं सम्भावादि तिभ्र मेदसंभवात्तेन तदभिन्नाभिन्नस्मा तदभिन्नत्वमिति जापेन शब्दत्वाशंकातेषामिति भावः यद्वा गोशब्द राम
र्थे गुणासम्रूहे तस्तू हितया एषां सम्भवादित्यर्थः शारीरत्यागे ते तो मोवादि एकत्वमिति अनेक समवेत त्वस्य प्रपुपलक्षणांनित्य ४

वैदिकाइत्यर्थ वैदिकानांप्रधानत्वेपि लौकिकानांपूर्वनिर्देशः स्वल्पद्वादरस्तुचकार्थः अभेदेन लोकेइति अभेदेनैवव्यर्थः शब्दपदत्वाभिप्रायेणाः
स्य गौरिति प्रयोगाभावादितिभावः पुरोवर्तिव्यक्तिं पश्यतो वाचकजिज्ञासया कोयमिति प्रश्ने अयं गौरयं वर्णः शुक्ल इत्युत्तरदर्शने संनिहितमुद्दि
श्य तादात्म्येन शब्दनिर्देश्यतापत्तीति तात्पर्यः शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः स्फुटं चेदं पातंजलभाष्ये इति मंजूषायां सम्यगभिहितं यदि संमत
तयानुमानादिना अत एव ज्ञानादि ब्रह्मेति वदामेति छंदेरंनाम समानमंतः पिनाकिनइत्यादौ शब्दार्थयोरपि अभेदेन व्यवहारः अथ गौरिति
भाष्ये अथेत्यस्य पृष्टव्यमत इति शेषः किं पृच्छ्यते तदाह गौरित्यत्रेत्यादिकः शब्द इति कः शब्दः शब्दाभिधेय इति प्रश्नः प्रतिमा समासा चेतु शब्द
जातिव्यक्त्यादिषु वर्तेते गुणक्रिययोः शब्दत्वाशंकानुपपन्ना नहि ते अपि गौरितिशब्दजन्यबोधे भासेते इति चेन्न गुणगुणिनोः क्रि
याक्रियावतोश्चाभेदात् शब्दार्थयोश्च तत्वात् तदभिन्नाभिन्नस्येति न्यायेन तद्ग्रहोपपत्तेः यथा [illegible] परमकारणस्याभिन्नकार्ये कार।
णकस्य परमकारणेनाप्यभेदः यद्वा गुणसमूहो द्रव्यमिति पक्षे तस्य भाव इति सूत्रस्य भाष्यसंमते समूहस्य गोशब्दवाच्यत्वेऽवयवस्
त गुणादीनां ~~सामान्यरू~~पेणाभावपि तद्वाच्यत्वमिति शंकाबोध्या अत्र गौरिति विज्ञाते इति सामान्येन तदाकारप्रसक्तादिज्ञानेपि गुणादी
नां सामान्यरूपेणाभाने मत एव प्रत्यक्षोद्देशेपि अश्नमफलादौ रसरिशैत्यादिज्ञानासाविशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात इत्य

इति ते. नेति शस्तीव साक्ष तावि ह न कं ठाद्ि स्थौ ने र व य व वाताभिव्यक्तेश्च येने त्यर्थः ॥ ननु विवादास्ते देवगुरु
णादयो पृथुत्वादयो ने स प्र त्य क्षो ह्यनेन ननु प्रत्येक शाब्दस्य वर्णा समूह रूप तया येन त्येक वच न मयु क्तं च
वर्ण न मिति त्व समूहाभि प्रायेण तस्य समूह स्यास्थिरत्वा नित्यत्व विनु मशाक्यत्वा दित्याह वैयाकरणा इति व
र्णा व्यतिरिक्त प दार्थेनन्तु नन्य समेरूके कत्व वा चकं समुदाय स्या वानोस्त्व स्याह वेदान्त नाप्र त्येक मिति द्विती
या समूह दूषयति ॥ नानर्थकेन तु प्रत्येक मिति प्रत्येकमानर्थक्येन तु समुदायस्य वाचकत्वमुपेयं तत्तनयुक्तमिति शेषः
यत्नलक्षणपद्धयं तु आह प्रमान समुदायस्याभि व्यज्य मान समुदाय स्य वाचकत्वमिति तत्राह दूषयति उभयमिति पक्षे न तिउ भय मप्यावादिमस्य समु
दाया मावादित्यनेना न्वयः द्वितीयं दूषयति अभिव्यक्तीति उभयाभि व्यक्तेर्दुर्लभत्वा दित्यर्थः ननु पक्षद्वये पि पूर्व पूर्व वर्णानुभवजसंस्कार स
हकृतो त्य वर्णानु भव हेतु के कस्मरणु पारूढो नां वाचकत्व मस्तु तत्राह एक स्मृतीति ननु तस्या मिव्यक्तेस्त्वं दार्थ प्रतीति प्रसंगो नत्वाह नादेति
नादो वर्णाः ननु येन क्रमेणानुभूता वर्णा स्तेनैव क्रमेणैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वेनन्नार्थप्रतीत्यविशेष प्रसंगोः यथा नव यायिवर्णानां तस्यो
रवेजकता भ्युपगमान कथं पूर्वोक्तदोषापत्तिस्तत्र स्मृतावपी व्यत आह विस्तरेणेति इदमेकं पदं एकं वाक्यमिति पुरयतः स्फोटस्तत्वे तदेको चप्र
भारेणाम तु अक्रमेणैव स्मरणात् इत्यर्थः दृढप्रमाणाभावाच्चे क्रमेणानुभूतानां वर्णानां क्रमेणापि स्मरणादर्शनात् मम तु यथा पठेनानां व्यञ्जकद्रव्य

तेन संयोगनिरासः एकत्वे च प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षरूपं प्रमाणं दर्शितं भूतशब्दप्रयोगानुपपत्तिं परिहरति सत्ता व्याप्तिमिति एवं हि हस्त्यां
वदाश्वादरमाद्यावृत्तेः सामान्यमस्ति सर्वसामान्यविषयत्वेन प्रवृत्तापाः संकोचे कारणाभावात् उपमाकथनस्य प्रवृत्तेनुपपत्तेः गावश्चाह
देगौ रू वाच्यत्वे दं पुत्रकं किं तु स्वरूपवाची सह द्विसंख्यासमूहस्य भाष्यप्रयोगस्य प्रमाणाभूतत्वात्स्यस्य एवं करिष्यमाणा व्याख्यानहीत्याऽस्या
पि व्याख्यानसंभवात् द्विजतभूतत्वं त्र्यायष्यन्यत्र प्रयोगः साहस्रपर इति साहस्रप्रतीति नैवस्य साहस्रवाचकत्वे मान
मस्तीति दिक् भाष्ये आकृतिर्जातिः संस्थाने च आक्रियते व्यज्यतेऽस्या व्यक्तिरनयेति व्युत्पत्तेरिति भावः। पुंकापदभाष्ये सा
मान्यमभूतमित्यस्य नयजकं चेत्यपर्यायो बोधः। जातिमात्रपदत्वे आत्माकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति गौतमसूत्रेऽरुणास्यापि पदा
र्थत्वबोधनात् व्यक्त्यादेर्नव्यानां न स्यशब्दतात्पर्यकात्तस्य (समा) प्राधान्याभावेन न्यूनतामात्र सिद्धेः प्राकृतार्थे तिता र्तिक व्याख्याने भा
ष्येतस्यापि पर्यायत्वे कैयटो वदति तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायरूपं तत्स्वाभिन्नद्वारकः स्वस्वरूपानुगमस्तद्धि
तयः यथापरमकारणाकार्योपादानकेवरम क्षारणामेदः अत एव सुवर्णः रुचकयोर्नैक्यं नापि कुण्डलकटकयोस्तत्गुकुण्डला
दं मकस्वर्णावयवानुगमस्य कटकेऽभावात् एवं गुणासमूहस्यानुभूतावयवभेदस्य कामत्वेऽपि समूहे हि नो नत्त्व दूषणेदा
वाद्यव्ये नैषां शब्दता संकेति भावः। एषु तीति प्रश्नविषयविशेषां तत्त्वमाना सामान्यरूपेणोपदृष्टीत्यर्थः। भाष्ये ०

। वि॰ टी॰

६

तिमूमेलापाठांतरं कल्पयेदित्यर्थः नचोचार्यवचनात् स्वमनिहसि ःयं शास्त्रेकथानेविश्वासात् वेदार्थावगमद्वारापिव्याकरणोपुरुषार्थसाध
नमित्याह वेदार्थं वेति एवं चवेदार्थज्ञानपूर्वकं श्रुद्धततमंत्रैस्तद्विहितकर्मानुष्ठाने नस्वर्गमुक्तं उपनिषदर्थज्ञानेन वक्ष्यमाणैस्त्याव ६
मोक्षप्राप्तिपुरुषार्थो व्याकरणाध्ययनस्य फलमिति भावः विकारइति लोपस्कन्नविकारइति पृथगागतः भावरूप इवचादेशो त्रवि
कारः हस्यहोमं इति इदं चगरमहागामिन्याद्यर्थमावश्यकं एतेनोतस्याम निग्राभीचेत्यनेनैव भस्यापि सिद्धत्वात् एतदुपन्यासप्रिन्नस्यइति
वदास्त अन्यार्थमावश्यकेनतेनैव भस्यासिद्धौ तदंशेनिपातनात्स्य यस्तावैयर्थ्यात् निपूर्वात् ग्रहे र्घञ्विधायकामावादाह उतस्यामनि
ग्राभीचेतिमाध्यवल्वे पीति निपातनसमुदायोनिग्राभार्थः उद्गृभः ल त्वपीमस्य प्रयोजनमिशेतिशेषः ननु पत्रप्रकरणेयेमंत्राः पठितास्ते
तेषां नखेवप्रयोगस्तविष्ठ इति नोहेन प्रयोगनमित्याशंक्य प्रकृता वृद्धामावेपि विकृतावूह इतिदर्शयितुं प्रतिमासादार्थमाह नहेतियज्ञेन ॥
ज्यामग्ने पादौ पाठान्तरेणाशौ पीदिना प्रकृतिविकृत्यवगमस्य द्विदेवत्यौक देवत्यादिसाम्येन वोध्यः अन्यत्र पठितमंत्राणां कथमन्यत्र
प्रयोगस्तदाह प्रकृतिवदिति यथासौ प्रकारास्य कृतिवदुच्यते तथाविकृतिरूपीतितदर्थः तदन्येनोपकाराणि देशो न त्यूह मात्रेन पदा
र्था आम्नातादिस्यतेइति कर्त्तव्यताकाभावनायाः साकांक्षत्वादेव अन्यत्र मेव प्रकृतिवदितीतिमीमांसकसरणिः पदार्थानांता राम
दृशमंत्राः तत्रस्यानिसंबंधिविनियोगप्रकाशमंत्राह स्यानि न पदस्य स्वरूपसंबंधि विनियोगप्रकाशनासमर्थत्वान्न दपहाप तन्तस्थाने स्वरूपांये ६

हितनावर्णपदादाः क्रमेणानथाप्रकृतिमिमेवनतिमिनत्रनुस्वारणाक्रमेणाक्रमंवानेवतनहर्षोस्वरूपानुदात्ताः मवस्थिरतत्समच मनसाग्रहणं
मितिनदोषः तत्रयेनेमेकवचनेनविवक्षातिनामिति बहुवचनेनयानेकोक्षारणाविषयगोरिमसेकत्वलक्षितंप्रवचनेनेवहृक्षंतेनच
रघटादिबोधकमाधारणेपनवाचकस्मैकत्वेसूचितमेदप्रमयक्तौपाधिकइत्याशिमन्त्रतनंजूषायांशक्तिवादेदूष्यंनन्वेवंतस्यना
त्वोत्स्फुटव्याघातविषयतामावादुत्स्वादितेनेत्यपुक्तमतआह प्रकाशितेनेति अभिव्यंजकेदितिशेषः भाष्ये अपवाप्रतीतपदार्थकम
तिलोकेव्यवहारैर्ध्वनिपदार्थबोधकत्वेनप्रसिद्धः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वादुर्णरूपोध्वनिसंमतरूपवशब्दइत्यर्थः नत्वर्थबोधकतामविचारितर
मणीयेवलोकेसिद्धतादृशस्येवशास्त्रेग्रहणान्वाख्यानमितितात्पर्येणतदाह अन्ययैवेति संयतद्धेतनवरमत्रभाष्येचेत्यर्थः ध्वनिपदेनात्रैवैखरीस्फो
टपदेनामध्यमाकत्वादिकोमध्यमावस्थाअंतरःशब्दउपपनेकपमस्येतिकुर्वन्ति यस्यवर्णमानार्थत्वादित्यर्थः भाष्येकानिपुनःशब्दानुशासन
स्येतिशब्दानुशासनफलकव्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः तदाह किंसंघेतिशब्दानुशासनद्वाराअध्ययनस्यानदत्तानप्राप्तप्रत्यवायपरिहारः फलंउत
तदतिकिंमप्यकेंचिदितिप्रश्नाशयइत्यर्थः प्रयोजनशब्दः कारणानुरूपतयाप्रयोजकपरोपितेनव्याकरणाध्ययनस्यप्रयोजकंकिंचिदस्ति
नवेत्यपिप्रश्नाशयोबोध्यः अतएवोत्तरेरक्षाआगमपदोपादानंनपुंसकमनुपुंलकेनेत्येकशेषः नत्रैकवचनांतस्यैवैकत्वकालवाप्रश्नेबहुवचन
मुत्तरेएकवचनंबोध्यंपुरुषार्थधर्ममोक्षस्यानानुशिष्यपार्थसंबंधएवमहान्वेदरक्षाहेतुः किंव्याकरणेनेत्यतआह लोकेइतिस्मामेप्पि

वि: रा:
७

साध्यत्वं कार्यमित्यर्थे तात्पर्यं मतः एवं स्मानमीहमानानामप्रीयमाणानां च केचित् तदर्थं तु अन्ये केचिदिति ॥ वक्ष्यति भाष्यकृत् तस्मादध्यय
नतत्पश्रुतानयोः स्वसमुच्चयः अनेनानादरः शास्त्रार्थं एवं वचयति श्रुत्या मिलितं सिवद्धं बोधनात् तथा च व्यासः वेदार्थं ज्ञात्वा जयं जेष्ठान्तरे
साध्यत्वं नहि जः कुर्वन् संगमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये इति अयं पदं मंत्रसाध्यकर्मसाध्योपलक्षणार्थमिति ग्राह्या तोऽस्मानानानु व्लोमवः अ
शिध्यानविषयेऽपि यस्केनागमं पदनादिरूपो व्यापारो यत्र तस्यैव तत्र विधेयत्वं एतेन ज्ञानस्य विधेयत्वादिदं सिद्धमित्यपास्तं नतु गुणानां
नोपरस्परसंबन्धाभावात् षडंगेषु प्रधानमित्यनुपपन्नमत आह पदेति एवं च वेदार्थज्ञाने व्याकरणं प्रधानं कारणमिति भावः भाष्यप्रधा
नेऽक्तोऽयमर्थ इति प्रधानविषये निर्दिष्टं न त्वर्थः अन्यथा फलविषयकत्वेन तस्मिन् भवादृशसंगतिः स्यादेवं फलवानित्यनफलपदेन वाक्यार्थेऽवगमो
ऽवकाशिता: एतच्चाध्यायेऽनेन च पदस्य पदार्थे वागमहात्तात्त्व मात्रं वे वगमो पयो गीतिवेद्यो एवं च व्याकरणानध्यायनस्य प्रयुक्तस्य वेदार्थाज्ञानप्रयुक्तस्य च
प्रत्यवायस्य परिहारकत्वयाः स्यान्नित्यत्वमिति बोध्यं अवश्यमित्यनेनावि वक्षितं दोऽनर्थो यत्र अध्ययनमिति लाघवेन प्रतिपद पाठे येऽक्ष्यमाणत्वात् प्रकृ।
त्यादि विभागेनान्वाख्यानस्य विवक्षितत्वेन च संदेहः संदेहाभावः स च नाध्येतामावश्यकस्य नित्यत्वात् न च ध्वांसः तत् द्विविधकव्याकरणाज्ञान
वतः संदेहस्यैवाभावेन तत्संभवात् यस्मात् बुद्धीनव्याकरणस्यापि क्वचित् संदेहः स तद्विषय कर्मवैयाकरणानामावश्यकानेव वेदनार्थे हि तत्र प्रत्ययो त
आह प्रागभाव इति तत्पाठक्रमालनेन च भाष्यध्ययनं तु स्वरूपेण स्याज्ञान्नाततत्कालं च प्रतिवादिनं कारणविध्वंसनं प्रागभावस्य

राम
७

तियोगित्वं नामसत्वानर्हं प्रति कोऽर्थं भाव्ययाज्ञिकाः ये तु नीतिपदहृतकाः इमवाद्वैदिकाः शाद्धायाज्ञिकास्ते पठन्तीत्यर्थः आशेषिः पठन्ति स्म सोऽनुष्यावाक्यार्
तिवप्रयोगः तत्रक्रमिर्विदः सरूत्रेमध्येऽप्रवप्रयोगः नामअनद्यांहीकस्तर्हि निरूपयस्तत्राह पूर्वपदेति नत्वस्मलेषत्वादीनांवद्भत्वाद्दह
नामनुग्रहोऽन्यापदेति प्रथमतोऽभिधानेयुक्तमतआह मुख्यानीति प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतोऽभिधानमिति भावः तेषांप्रधानत्वे चपदपदार्थज्ञाना।
धीनत्वेनांतरंगत्वात् वक्ष्यमाणानांच बहिरंगत्वात् प्रयोगविधिनिषेधविवयनादानुषंगिकत्वेऽपोधेन नुमयदत्येकवचनमनुपपमंत्र
योजनानीत्यनेनसामानाधिकरण्यादत आह पुनर्भितिद्यानि चेतिवः समुच्चयमात्रे प्रयोजनानीति प्रवर्तकानि फलानि चेत्यर्थः तत्रवक्ष्या।
माणानांआनि प्रवर्तकानित द्विधाऽनिष्फलानीति विवेकः ननु रक्षादिभिः सहैवैतानि कुतो न पठितानी त्यतआह आनुषंगिकत्वादिति ए
षामानुषंगिकत्वे तेषांप्रधानत्वे बोधवितुं तयोर्निर्देश इति भावः ननु पदावयमनुक्तस्मात् ब्राह्मणोनेति श्रुतोपदायवस्याप शब्दमावदाफलत्वावग
तेः परार्थता मध्यमेऽध्येयमिति वक्तुमुचितमतआह निदार्थवादेनेति द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादित्यायेन यस
पर्णमयी जुहूर्भवति नसापापंश्लोकंशृणोतीत्यादावपापश्लोकश्रवणस्य मात्रपरत्ववदस्मिन्दा मात्रपरत्वादिति भावः प्रकरणाद्धे
कत्वंगोबलनिषेधः क्वचिदाहुरिति निरुक्तकारः श्चिवीजेनु सर्वैः श्रुतः साहसमनिच्छतामिमाषाकर्तव्यइति पदेति सर्वस्य हेतुमत्र पदमप्ताहरणस्यावाति।
कत्वेऽकत्वादितिभावः ननुनेदंदृष्टंकिंतोषिकः पुनः प्रयोगोऽतआह लववेति नम्लेच्छितवैनापभाषितवा इत्यत्र म्लेच्छभाषास्वरप्रयमितिअमनि हतोऽथवेन

वि:टा:
८

द्विवरणो नायमभिप्रैति वेदेति हवैदिकेति प्रसिद्धो ऽपपशब्दत्वेनाकरणो नुगतशक्त्यास्येष्टत्वं भ्रंशत्वं तत्प्रसिद्धप्रतिभावः नन्तुल्ये द्वयो नामपदत्वाविशेषे दे
शविशेषो वा स कथमपशब्दो ऽत आह घटित्वेति निरर्थकत्वेन तस्य छन्देति प्रतिभावः किं च दाचशास्त्रबोधितविपरीतोच्चारणो न पापसाधनत्वात् एवं च
म्लेच्छाद्यवस्मिन्प्राद्यपदेति दिक् अस्मत्वं नाम तत्वात् सोप्राप्ते तह स्वरेणोति आद्यादिवादिति च तस्मिन्नस्य पदच्छेदोपेक्षितत्वादाह पदश्चेति प्याप्र
युक्तस्य स्वविवरणात तत्रोपयोगिता निति न केवलं तमर्थं नाहेत्येतावता किं तु प्रत्यवायो ऽप्यादन्तरात्माहंसकोपीत्याह वाणीवेति यथाध्वर्युहस्तो ऽमाघअ
मानेयधर्मी ऽप्यनिवेदं ततस्तापशब्दप्रयोगात्मिन्नस्य नवा यदन्याशयः तत्रदृष्टान्तमाह यथेति हन्त्रेत्येति विहेतोरन्तीया फलमपीहहेतुः मंत्रइ
तिनचोहिनस्य कथं मन्त्रत्वमिति वाच्यं मन्त्रशब्दस्य बोधकपरत्वात् अतएवमन्त्रो हीनः स्वरतन्त्रतिप्रसिद्धमपि शिक्षायां दृष्टविहायमाखेदुष्टः
शब्द इति पाहेत तत्र यमन्त्रशब्दस्य शब्दमात्रपरत्वेनि सूचितेऽपि तु शत्रुसंज्ञामित्रपर्यायत्वे वरुणीहि तत्र तु षययोर्विशेषो ऽत आह तत्रेन्द्रस्येति श
द्धार्थता तेशादिकः ऊतन्त्रप्राप्तादिगरोनिपातनात्तद्भ्रवनशमेस्तन्नत्वे संबोधनविभक्त्यभावादाह इन्द्रशत्रुत्वस्येति नन्वत्र यथा कर्मणि तस्य कस्कते
प्राप्राप्यो पूर्वपदप्रकृतिस्वरकरणात्स्वरोराधइति वक्तुयुक्तम न च तथैवास्तः पाठपथ्याप्रकरणात् अन्त्यायविरोधात् तत्र हि आद्युदात्तत्वकरणमेव स्वरोय
यदुक्तं रत्यादिस्यष्टमस्मात्क्तत्वे कृष्णस्यवादे तस्याह ऊत्स्वमान्तस्येति तदुक्तम नाम्नात स्वमन्त्रत्वमिति नचास्मामन्त्रत्वे लौकिकशब्दे नक्षिप्रमाणा राम
स्य कर्मणः कथं फलजनकत्वमिति वाच्यं पर्यायत्वेऽप्यादेलौकिकघटितस्य ऊहविधायकशास्त्रबलेन फलजनकत्वं वदुपपन्नेरि माऊ नन्वधीत ८

मविज्ञातमिति विस्पष्टमन्यमाह अविदितेति शङ्केयमिति मातृकीवैयध्वर्युः वेदे नार्देवतं प्रतिलिङ्गेन वा निर्वक्तुं निरुक्ते तु पदग्रहीतम
विज्ञातमिति निषण्णेतं ग्रहीतमन्यदतः अविज्ञातमर्थतः इति बोध्यं भाष्ये तस्मादनर्थकमिति । अनेन निःसंदेहार्थवादेन निष्प्रयोजनताध्ययनस्य ।
नीत्यविवेन निःप्रयोजनं नाध्येयमिति निषेधकल्पनादिति भावः । अतो निषिद्धाध्ययनेमा भूदिति व्याकरणमध्येयमिति तात्पर्यं ए
कः पूर्वपक्षयोरत्र भाष्ये पठितेन कः शकुनस्यादि ति मूलकमाह यस्तिष्ठतीति अभ्युदयहेतुत्वं अन्हः ह्रदात् पुरुषार्थसाधनत्वं कुश
लोधीतव्याकरणः लक्षणस्मरणपूर्वकं प्रयुङ्क्ते इति यत्नविशेष इति अर्थविशेषणस्यार्थः तदाह स एवेति साधर्म्यान्नसाधर्म्यमत्र
कादमेहावोपाते भाष्ये यथावत् अंशभूतादिदोषरहितं वाच्यवाचकयोगः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वं न हेत्वज्ञातिकाल्पितम् अ
नत्वादिति एकत्र जयाप्तिदोषयोः ष्वकारेण समुच्चयं पश्यतिपादनाद्यो यापि बोध्यं दोषदर्शनादिति भाष्ये स्वसाधर्म हेतुं संदेह इत्यर्थः बादिप्र
तिवादिपूर्वसूत्रेतर पदनयानवारणोनेऽसामेतसूत्रमाला आह प्रत्येवेति भाष्ये कुत एतदित्याकाङ्क्षायां विवेचकः कुत इत्यर्थः ननु साधुज्ञानसमपरया
धर्मजनकताशक्तौ कान्तनयाऽसाधुज्ञानसाधर्मजनकता ताशक्तौ त्यत आह यथेति एवं चापशब्दज्ञानमधर्मसाधनं हेतुशब्दज्ञा त
नाविरोधित्वान्न यथाहि दोरधितनहि दोरधिफलकं यथा प्रेक्षकद्रव्यसेवेयत्तनुमानं प्रमाणमिति भावः एवं च शास्त्रस्य साधर्महेतुनयान
वृत्तकृत्सादिति नेदं वचो व्याकरणाध्ययनानुष्ठापकं स्यादिति तात्पर्यम् न च तस्य धर्मोऽपि तथापि धर्माधिकरणाध्येयं व्याकरणा

मत आह भाष्ये अपवर्गेति अनागमपदत्वादि तिअंशानां धर्माजनकानां अपदत्वादित्यर्थः एवं च पदादेः पदजनकत्वेऽप्यधिकधर्मजनकत्वाद्व्यापारत्
अप्रवृत्तिस्तत्राप्रवृत्तेर्वीतिभावः अदृष्टीयांसः पाकाद इति एवं चाप्रवृत्ति प्रक्षि प्रक्षीरवदनुपादेयं तद्धितानामिति भावः नन्वेवं सामर्थ्याद
वागर्थो गविद्वद्दुग्धतीत्यत्र कर्त्तृत्वस्य न आह भाष्ये ऽप्यायोऽवागर्थो गविदिति अत्यंतमित्यर्थे त्वं तायेति अपपं तुरूकांताना मिति मनुग
ष्यागामित्यर्थः तिरश्चामत्यंतायोगात्वाद त्वाहानेश रत्नां मनुष्यासांनुयोगात्वात्तैर्निषिद्धानुष्ठानं वर्ज्जनार्थमवश्यंशास्त्रवि
षेयं अतोऽवागर्थो गविदो महानन्नर्थं इति भावः तत्रत्ता त्वं तायेत्यनेन शास्त्रहाने नैवशास्त्रं दोषहृषप्रसंगात किंतु वध्यादेर्ष्टा स्त
गत्वा द्दहानमेव यायात्मत्वे प्रयोनकमिति द्वनितं भाष्ये स्वजानमिति निषेधशास्त्रमजानन् प्रालस्यात्वादि त्वानर्थकं
तद्धादिकुर्यात्सोपि पतितएवेत्यर्थः प्रकरणादिति संनिधेरित्यर्थः नन्वेवं वागर्थो गविदः पशुकत्वा नादृधर्मस्यादत आह वागर्थो गेति एवं त्रापशुः
प्रयोगएवाधर्मगुहेर्नहानमात्रमिति नदोषइति भावः आजानामका त्यायन प्रणीताः श्लोकाः स्याद्युः भाष्ये किं वाजरति अतः प्रश्नाः कि
विवक्षितमिति वार्थः उद्देवं तामेदु ष्कवमिति इदमुपलक्षणं अप्राज्ञविदुषत्वस्य नतु कर्त्तारि स्तोतप्रमत्तशब्दस्य गीतशब्देनसमासो ऽ
नुपपन्नस्तत्र भवतइत्यत्रे नसाकांक्षत्वादत आह प्रमादेनेति भावेक्तोऽयमिति भावः विप्रतिपन्नत्वे नावेदनिषिद्धविप्रतिपत्ताप्रपत्वेन
नेत्वं स्वस्मिन्नारोपदैत्यनाध्यायपरास्तेपि भगवत्रईश्वरस्य तयोः क्लिष्टिरिति समन प्रमाणाणामिति भावः ननु कथं तानमधमप्रमत्तगीतरत्य

त आह स्कृति बनु गृहीहि केतिभाष्ये ऽविद्वांसइति अत्र योगपत्वा बकर होंकर्मवोध्यं प्रत्ययमि वादे ग्रमिवाशानं तेन दृप्रयोज्येव वचनेनाम्नोमि
कादकनासवेष्वंतु नं कर्तुंये नजा नेतिने बुकामं संज्ञि: शंकं विप्रो व्यपवा सादे त्यय द्वाकामंविध्यनुसारमंत्रदेवे त्यर्थ: अपमहमित्यनुकर
णस्मानिति परत्वेपि कृतयोगाभावाकूति त्वाभावेनवदेदि त्यस्मातिडु: ततेनचसमासाभावइत्याङ: अत्रकश्चिदयमहमितिवदेतम्
तुकरंणांचानितिपरमितिगतित्वात्समासइति पाठोदृष्यते सोपपाठ: भाष्यस्त्रीवदिति नहृत्करणोनकृत्विनशास्त्राणानिनकृताय
मानस्रपुरुकु: रवमाजौमामममेतिमाव: नतुप्रकृतौप्रवया जमंत्रा: सविभक्तिकाएवपठ्यंते नविभक्ति मनेनवचनेनेत्यत आहप्रयाजेति
उद्यमानायामिशब्दप्रकृतिकविभक्तिलघुत्वात्त्वर्थ: ननु अग्निशब्दप्रकृतिके त्वसंगते अपूर्वविभक्तिमात्रविधानेन केवल: प्रत्यय
इति निषेधात् यावकैश्चित् स्मातिपदिकप्रकृतिका: सर्वाविभक्तय: प्रयोक्तव्याइतिप्राप्तेनीतिचेन्नत्वमग्नेप्रयाजानुयाजानां पुरस्तात्वेप
स्मादितिमंत्रवर्णनाग्निशब्दप्रकृतिका एवेताइत्याशयात् तत्राग्ने वनात्मका एकत्वादेकवचनमेवविभक्तयश्च यथाद्वितीयया रतीयाव्य
ष्ठी सप्तम्यएवेति स्पौतसंप्रदाय: अंजनमहितइति यथायेयजामहइति पंचाक्षरमिति वर्णाचाहु: पूर्वसूत्रे इतिभाष्यान्तवर्णमात्र मित्य
त्येसहकृत्युक्तावित्वान शब्दस्तोमयपदत्वे युक्ति माहविद्वानितिवेदार्थयहरहरित्यर्थ: चत्वारीति आदु मंत्र: शब्दः शास्त्रप्रतिपाद्यत्वे
त्यर्थ: हेतुभाकारणाद्दशास्त्र प्रतिपाद्य: शब्दैकदेशहरीति महान्देव: अंतर्यामिरूप: भाद्रोमर्त्यान् आविवेश स्वामेदमाविति: नवानितिमंत्रेतो

वि: रा:
१०

र्थं महतो देवस्य शब्दस्य लोपो व्याकरणात् लक्षणाद्धि विष्टवद्भवतीति यावत् नमा इत्यपदजातानीति यत् पदं सती सध्या वै मा स्वरीरूपा हि ता अनए वा
नि निपाता इत्यपि च कारः संगृह्यते न मा आख्यातेति नाम शब्देन सह वे नेन संसर्गे ख्याता र्थं प्रति विशेषणानि भवन्तीति युक्तेः आख्यातं तिङन्त उ
पसर्ग निपातयोः पृथगुज्जाहरणं गो बलीवर्द न्यायेन: चोपपन्नानर्थ: वे अकः वैखरीरूपः इति हि भक्तीनां च हुत्वा सहस्रपदा इति सह श्रेष्ठेति शे
ष: चतुष्टयं: ननु हि नकारकाभिधायकत्वेन सुप्तिङोऽभिमतो हपि संग्रह इति भाव: भाष्य उच्यते व्याख्यादिककार पंच मे युक्तं मंत्रस्या सिद्धं च युक्तं
उरसं तेनि ज्ञानीयात् मूर्धन्या मन्त्र हुद्दश्या ह युक्ते: मूर्धन्येव शिर: कंठेऽन्तर्भावात् संमुखं न तत्संवृतं तत्कंठादि स्थानमुपलक्ष्यते ननु वर्षति मत्रेराभूमिं
सिंचतीति वृषभ इत्युच्यते तत्कथं शब्द एवाभिमतम् आह कामानामिति मेघ उदकमिवोक्तं च तु: शं नत्वादि गुणावैशिष्ट्ये नहानं पूर्वकं प्रयो
गेनाकामानां दानादिन्यर्थ: हि शं गतिं च मान्यादिकं रूपं च मान्य बहु लौकिक हिरण्यादि सम्पत्तिरेव: किं तेरवीति तन्नाह भाष्ये महादेव इत्या
र दि महान्यं प्रकाशस्वरूपो देवो वर्ण्यते अभिरूप: शब्दो मर्त्येषु आविवेश इत्यर्थ: तत्रावेशफलमाह महतो देवेनेति सामंनासायुज्यं तदुक्तं हरिणा अपि
प्रयुक्तानां स्थाने शब्दमंत्र रवस्थिते प्राकृतं मर्त्यस्य नामेव सायुज्यमिष्यते आह च वचनादि शं गात्रं वो स्वपादादि त्यादि अरऽमेतः सर्वं प्र
ष: सर्वशक्तिर्महान् शब्दस्य वृषभ: तस्मिन्स्व लु वा योगा गविन्मात्रं जशब्द ज्ञान पूर्वकं प्रयोगो राक्षसी पाप: पुरुषो विधि ह्याह कारणं। रामः
चीनं अस्यां तं संसारव्य इति तदर्थं न व्याख्यातार: एतावतैवेति भाष्यकारीयमितीति षष्ठीतत्पुरुष: पदजातानि पदानि पदपंती सध्या मा वैः १०

र्थः नामादिलिचनामादिमध्ये च एकैकं चतुःपादं आख्येमनई सविशेषाः विनष्टस्थितिः मेयावृशीकर्तारः विषयान्तरेभ्यो व्याहृत्याहं सकाशाने
च वैयाकरणाः अन्येषां न दर्शने हेतुमाह गुहेति एकैकस्य नामादिरूपस्य चतुर्थं भागं एकैकस्य चतुर्दशत्वात् परा हीनां वाङ्मोक्षस
ध्यमा नाः गुहा अज्ञानं हृदयादि ह पाचवैयाकरणस्य प्याह्न वलेन तद्दलल्लक्ष्मणे गेनच गुहान्धकारं विदार्य सर्वं जानातीति भावः
न निमिषन्तीति ज्ञानस्य मान्य विषयत्वाभावद्व्यानेमाख्येम मनुष्येषु वर्जिते ज्ञानविषमनयानतत ज्ञाचस्र तुर्यमिन चपःता
स्मात्सकलपद ज्ञानाममनीषित्वाय वाछेये व्याकरणामिति शेषः हरिण्याह वैखर्या मध्यमा पाश्यन्त्य पश्यन्त्या श्रेतदेद्रुतं
मनेकतीर्थमेदमाहुः प्प वाचः परं पदं तत्र श्रोत्रविषया वैखरी मध्यमा हृदयदेशस्था पदाप्रयाक्षा नुपपन्ना व्यवहार
कारणापश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता मोर्गिणां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्तिमत्यानुनेतित्र्यादस्तुक्त स्वर
पज्योतिरेवांतः परा वागनपायिनी तस्यां दृष्टस्वरूपायां वाधिकारो निवर्तते इत्युक्तेः अनेककतीर्थमेदां वाना माख्यातादि
वीरांशैवे रागुग्रहं गाशकादि रूपानेकमेदायाः आह सत्वपि चत्वारि कस्मादिति नानीतिरतिनद्याख्यानादैः अर्थ उक्ते शब्दो प्य
र्थेव हू नामपि समान वृच्छेदरूपाणि यादा आमध्ययन मधीयानामेकः कश्चित् सपरभ पि वामस्ताध्ययनोपि नो दृष्टा वुद्धिपि
सम पश्यति अर्थान्नमि तत्वात् अर्थं पश्यति ज्ञानलाहि वाणिम्मस्य प्राप्य: एवमेकः शब्दानपि न शृणोत्येनो वाचं पश्यहं येस

१२

घ्रा

दि: शा: म्यागवस्तुष्वेते तेभ्यो वस्तुसमस्तकस्य नाम भवति एवमर्थे नामलिङ्गानुशासने विस्तरोऽर्थानुवेशाविष्कृतः सेत्सौनीतिः उक्तो नर्थस्यैनस्य पञ्चकस्यैकस्यैकस्यापि वै

११ याकरणाय यतनत्वं शरीरं विरसस्य विग्रहगोति प्रकाशयति सम्यक् ज्ञानं हि प्रकाशनमर्थस्य अर्थानां च शरीरं अर्थेषु पमायु

क याउ तमया वाचां प्रतिपादनार्थं संप्रवर्त्तते यथा जीवा विग्रहं न सर्वगा वयवा मध्याउ शरीरं कामयमाना नामपदं श्रियमादर्शयन्ता।

मानं कस्मिन् काले पादास्य वा सा लिङ्गानि क्रियासनीदज्ञस्का अतः तुले पुनरवस्थिति मानस्य पुरुषं प्रार्थयन्ते पदानि सम्यक् रूपवर्णनाय नाध

पावनत्वं श्रपति शरणानि तद्ध्वनार्थे नान्यदाघः पठप्रारन्नशरीरं एवं सम एवैना वाचं पदयथः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विग्रहार्थं

मासमः पश्यति शरणानि चैश्रयमर्थानि हृदं तद्रूपः स्पष्टः आख्यानानि दैवैयाकरणाय भाष्यसन्तुर्मिवलिपत्रव्या

करणो धीराध्यानं चेतः संसक्तितउनासन्तु मिव ध्यानयुक्तमनसा आसाधुभ्यो विविक्तो ऋतं चेतः ते तत्त्वकरणे न प्रबुद्धविना

प्रसन्नं स्व प्रतिपादकपदार्थबोध मेद बुध्या मनसा पाः समानरूपा तयः समानरूपा तयः समानज्ञानाः तत्त्वदृष्ट्या च हैक

त्वज्ञानेन तत्त्वतश्चैव दृष्टो तेन सर्ववदार्थं पुत्रस्य विरूपए नामे दहनं वेतः सख्यानि साधुज्यानि ज्ञानते प्राप्नुवन्ती त्यर्थः यत्र एषां

वाचि भद्रा न लक्ष्मीः स्वप्रकाशते स्त्रप्राप्ति अघि अघि केनिहिताऽस्ति नभवतीति अर्थः सवनेषु धावतीति यतः स एम्

वनेरनोदुः शेषार्थं प्रतिपादको भवतीत्यर्थः तितउ शब्दस्त एव भाषायां नपुंसकः चालनीति तउः पुं तिको या लिङ्गि ११

मानि

गापिविस्तारेणितनेकेतेईउः सन्न्यस्येतित्युमसंमेतेविति भावः तुन्नेति तुधातोः कर्मणि इः सन्न्यस्येतिभावः ध्यानं ज्ञानाथभावे ण्नं समसे
तियुतनन्तरितिभावः तुन्नेति तु इत्यातोः कर्मेति या प्यरय इंतस्पह ब्रह्मानेनेति भाव्यः कृतिरिति तद्यत्रसयुज्यातिप्राप्नुवंतीति प्र
ष्टः उत्तरयति यताधइतितुर्गमार्गप्राप्यत्वा नदुर्गमार्गात्वेपचाः दुर्गत्वमेवाह एकेति ज्ञानेनैवेति भाव्यं निर्विकल्पकज्ञा
नेनैवं त्वर्थः अतएवदुर्गात्वेनान्यः येणाइति स्कृतेविति भावः भाव्यो नानाविषयइति अनदवमन्नवसेनापयसि: तवागवेदरूप
नवेदांतेष्विति सत्त्वं ज्ञानमित्यादिषु परमार्थसंविल्लक्षणाः परमार्थिब्रह्ममात्रविषयज्ञानविषयात्वं ज्ञार्थरूपा सेवानां
त्विमिहितेमर्थः सर्वांश्चिवेदस्तेषां ब्रह्मपरत्वेवेदस्य सर्वेवेदहमेववेद्यइत्युक्तेरिति भावः अयंभावः येषां स्नुनः प्रहतिप्रत्ययवि
भागेन साध्य न ज्ञानावाप्याख्यार्थं ध्यानवंतोमानसंज्ञानेनवाचमसाधुः एषकृस्नवंतस्तेनज्ञानपूर्वकेसाधुशब्दप्रयोगो
लंघोनः करत्याशब्दप्रयो [illegible] यएषदुर्गोमार्गोब्रह्मरूपस्तआत्मनासहसमानन्ध्यातपरस्यकर्मदमा [illegible] नाः सत्यज्ञाति
प्राप्नुवंतीत्यतएवावाविवेच्य [illegible] ब्रह्मणिसर्वहासनकर्मलरूपासायाधियत्रयति निवृत्तामवति एतेषांतु साध्वप्रयोगा
यत्पसङ्घनिरूपवैरवतीरूपकषितसेवेवेतेवीचकत्वस्वीकारेण तस्यचावेतावि चाहेब्रह्मातिरिक्तमानाञ्चपलंभेन तन्दुपाधिमित्वति
नएवमेयकतयानैर्गतहानएवं सर्ववोधकेशुद्धस्मातुर्बोजानाया नेनेवहृधांते नसर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिवैपाकवशात्तानामितिपतुप

वि॰ रा॰
१२

दपदार्थसमर्थमर्थोरप्यासन्नमित्यादि न स्तेयो न हेयास्तु सा तत्वाद्वाचि निहितेति न प्रयतो वाच्योऽस्ति वर्तते ऽप्यायमनसामर्थ्येति सन्ता ब्रा।
स्तात्सममर्यादयाऽप्यस्या बोधस्तोके: तत्रस्वप्राप्येत्यसमहं वेधहानेऽप्यविवीमत्यासेवं प्यचेत्यर्थ: आद्यशब्देनान्यम नस्ति शुद्धविनस्य
नमयमपिबोधकं अस्त्वेव विषयम्मेदश्यनेनत्यं स्यासेवं प्यचेत्यर्थ: आद्यशब्देनान्यं मननसि शुद्धविनस्यानमयमपिबोधकं अस्त्वेवं वि
वयस्मदृश्यतेत्वम्यपावृद्धेति प्रक्रमेतत् ननु परमहार्थमर्यादमेति बोधं एवं च सर्वबोधकं बुद्धस्तत्वं हैजाता यो तेनैवदृष्टेन नमर्व
पदार्थे बुद्धिवस्तुवुद्धे वैयाकरणानामिति नात्यर्थलक्षणादित्यस्यवाक्याभासना दिति परिहृतागमानन्तिवर्तनेप्रसीदतेचमं।
आ: समीनुक्रमे न्यत्रविनियुक्ता अपि भाष्यप्रामाण्यादेतन्नात्यर्थका अयीतिबोधवत्वादित्यादि स्तकवेतन्ष्टंपं व्याकरणस्यमो
स्तकांचप्रतिपादयतिमवार्थइति प्रायाणि नसाधनत्वेन तद्भवत्वापंचमीतियोगविभागादितिसु प्युपेतिनु पुक्तं ननुदशम्यां युत्रेसे गा
तिप्रयोजनस्वरूपगतानेमाख्यादुक्ते स्वद्रीपिनयेवपद्यतेऽतोदशम्युनरकालमित्यपुक्तमत आह तेरपीतिशिक्षापामितितेचहम्
तंतरं तस्यापसेत्यर्थ: त्रिपुरुषानके त्रिपुरुषशब्देन द्विगु: मल्लविमुजादित्वात्कं आख्याऽनतीति समनुष्योऽभिमेइतिकार्थ: सत्यदे
वाइतियोगिको पशब्दस्तयोगेपीत्यर्थ: पसेतिपंचमीस्यानेषष्ठीयस्मातेनकाकुदेनालुप्याप्यसिधव: सप्तसमुद्रापा: सप्तविभक्त्यो रा॰ म॰
गुरुरंतिप्रकाशंतेइत्यर्थ: अनेकार्थत्वादितिवरेरधिकरणोयत्रार्थेइतिक: शंकेषु वत्सरदृपरक्षोदशादित्वाद्देकसोक्तारस्मलोप: १२

तुदेवाधिकारलोकः एवोदाहृतादिवान्तुलोपः स्मर्यते सोमनामसमपः इति मांसुषिरोऽरूप सुषीनिरस्तपेनसाधिद्रो प्रविश्यागिर्षप्या तत्र
त्वमसलंभस्मीकृत्यप्रति मांसुद्धांकरोतिएवेतालुदेशेऽप्रकाशं प्राप्य विमर्शयो विमर्शे नाऽशान्तः शरीरं पावनपाङ्गवे शिवपदविभागे
रतीयस्य प्रश्न इत्यन्ये किंचिन्नदार्थमाह वेदमधीतिशेषपूरणमन्यत्किंचिन्निर्दिष्टमाकाङ्क्षायां भाष्ये अभ्यस्तुत्केति पठंतीत्यस्मा
न्तरमेतेऽभ्योपीति शेषः एवं च वेदमधिजिगांसमानेभ्यो वेदाध्ययनप्रयोजनं किमिति नान्वाख्यायत इति प्रश्नः वेदाध्ययनवत व्याकरणाध्याय
नमपि प्रयोजनमंतरेण वक्तव्यमितीति प्रयोजनविज्ञानं नार्थ इति तात्पर्यं नन्वोमिति यथा स्यात् मतमाह अभ्युपगम्येति विनैव प्रयोजनज्ञानमिति शेषः
भाष्ये उत्तरमाह पुराकल्प इति पुमान्तरेदं तात्पर्यं संस्कारत्तु उपनयनकरणानन्तरमेव पतन्नं अनुप्रदानं नारादि वा ह्यप्रपतः तेनाधीत व्याकर
णाशिक्षेभ्य इत्यर्थः तेन इदानीमपि कर्मानुष्ठानफलकत्वं वेदस्य जानन्तो मित्यलंकृत दध्यापनस्मात्तेनेनरध्यापनप्रयोजनं पृच्छतीति नक्रदा
चिदपि वेदाध्ययनप्रयोजनोपदेश इति तात्पर्यं नतयोति किंतु विपरीतमित्यर्थः भाष्ये आचार्यपदेन शास्त्राध्यायकोमाध्यहृदेवविवादिभि
नः इदं शास्त्रमिति प्रयोजनानन्वाख्यानमित्यर्थः भाष्ये उक्तः शास्त्र इति लौकिकानां वेन्ये नेविषयमतः श

तीत्यर्थः अनेन स्वर्गप्राप्तिफलमित्युक्तं एवं ता होति वेदाध्ययने विषये एवं प्रयोजनान्वाख्याने नतु वेदविषये दमेव हृप

